

Հ Ի Ն Ե Վ Մ Ի Ջ Ն Ա Դ Ա Ր Յ Ա Ն Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ԱՄԻՐՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ (ՀԱԻ)

ՄԵՎԱՆԱ ԼՃԻ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՎԱԶԱՆԸ ՊԱՏՄԱ-ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (Ք.Ա. XV-VII ԴԴ.)*

Պատմական սկզբնաղբյուրները

Սևանա լճի ավազանին վերաբերող առաջին պատմական հիշատակումները թվագրվում են Ք.ա. VIII դ. սկզբով, երբ լճի հյուսիս-արևմտյան ափերն է հասնում ուրարտական արքա Արգիշթի I-ը: Դեռևս Ք.ա. IX դ. վերջին Արգիշթի I-ի նախորդ Մենուան կարողանում է հաստատվել Արաքսի աջափնյա շրջաններում, որոնք մտնում էին ուրարտական աղբյուրներում հայտնի Էթիունի երկրի¹ կազմի մեջ: Այս ժամանակահատվածից էլ սկսած ուրարտական արքաները պարբերաբար արշավանքներ են կատարում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան տարածքներ՝ հասնելով մինչև Սևանա լճի հարավ-

* Իմ երախտագիտությունն եմ հայտնում Ե. Գրեկյանին, Ա. Քոսյանին, Ս. Հմայակյանին, Ա. Փիլիպոսյանին և Ն. Ենգիֆարյանին հողվածի պատրաստման ընթացքում քննարկումների և խորհուրդների համար: Հողվածը հիմնվում է հայ-գերմանական արշավախմբի պեղումների նյութերի վրա (Սորք 2 և 10, Նորաբակ 1 հուշարձաններից), որի աշխատանքներին մասնակցել ենք նաև մենք և ինչի համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում արշավախմբի ղեկավար Ա. Բոբոխյանին:

Տեքստում օգտագործվում են հետևյալ հապավումները. ՎԲ - վաղ բրոնզ, ՄԲ - միջին բրոնզ, ՈՒԲ - ուշ բրոնզ, ՎԵ - վաղ երկաթ, ՄԵ - միջին երկաթ:

¹ Սարիդամիշից ու Կարսից մինչև Սևանի ավազան և Միսիանի շրջան (Арутюнян Н., Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ), Е., 1985, с. 262; Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Е., 2001, с. 505.).

արևելյան ավազան, որն արձանագրություններից հայտնի Ուրարի-Էթիունի երկրի մասն է կազմել:

Չնայած Ուրարի-Էթիունի տեղանվան երկրորդ մասը նույնն է, ինչ Էթիունի երկրանունը, սակայն, մասնագետներն այս «երկրները» համարում են առանձին քաղաքական միավորներ²: Ն. Հարությունյանի կարծիքով, հնարավոր է, որ Ուրարի-Էթիունին Էթիունյան ցեղերի ավելի ուշ տեղաշարժման արեալն է, ինչով էլ կարելի է բացատրել երկու «երկրների» տարածքային հարևանցիությունը³: Գ. Ջահուկյանն «ուրարի» բառը տառադարձում է որպես ջուր⁴:

Ուրարի-Էթիունի երկրանունն ուրարտական աղբյուրներում հանդիպում է միայն մեկ՝ Արգիշթի I-ի (^mUduri ^{KUR}Etiuhini) և երկու անգամ Սարդուրի II-ի տարեգրություններում ու Վարդաձորի (նախկին՝ Ադամխան, ^{KUR}U(e)duri-Etiuni) արձանագրությունում⁵: Ըստ այդմ, մասնագիտական գրականության մեջ Ուրարի-Էթիունին տեղակայվում է Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան սահմաններից մինչև լճի հարավ-արևելյան ափերը⁶: Ըստ Ս. Հմայակյանի՝ հնարավոր է նրա սահմաններն ավելի սահմանափակ են եղել՝ տեղակայվելով լճի միայն հարավ և հարավ-արևելյան ավազանում⁷: Բացի վերը նշված արձանագրություններից Ուրարի-Էթիունիին են վերաբերում նաև լճի ափամերձ շրջաններից (Լճաշեն, Ծովակ, Գավառ, Ծովինար) գտնված

² Hmayakyan S., The Urartians on the Southern Coast of the Lake Sevan, in Bisicione R., Hmayakyan S., Parmegiani N., The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin, I. The Southern Shores, Documenta Asiana VII, (այսուհետև՝ Bisicione R. et al.) Roma, 2002, p. 282; Հմայակյան Ս., Ուրարի-Էթիունի երկիրը, Հայաստանի Հնարապետությունում 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան (գեկ. թեգեր), Ե., 1996, էջ 46-47; Salvini M., The Historical Geography of the Sevan Region in the Urartian Period, in Bisicione R. et al., p. 49, 51.

³ Арутюнян Н., КУКН, с. 527; նույնի՝ ТУ, с. 198-199.

⁴ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Ե., 1987, էջ 434:

⁵ Арутюнян Н., КУКН, с. 527.

⁶ Арутюнян Н., ТУ, с. 198-199; Арутюнян Н., КУКН, с. 526-527; Salvini M., նշվ. աշխ., էջ 49:

⁷ Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 46-47:

արձանագրությունները, չնայած, որ երկրանունն այստեղ ուղղակիորեն չի հիշատակվում:

Ուդուրի-Էթիունիի՝ որպես քաղաքական միավորի բնորոշումն առանձնակի հստակ չէ: Մասնագետների կողմից կիրառելի են «երկրների և/կամ ցեղերի միություն», «(երկրների) հավաքական անվանում», նաև «համադաշնություն/ կոնֆեդերացիա», «միություն/կոալիցիա» եզրերը⁸: Ըստ Ս. Հմայակյանի՝ Ուդուրի-Էթիունին համադաշնություն է և իր մեջ ընդգրկել է Թուլիխու քաղաքապետությունն ու Արկուկինի, Կամանիու, Լուերունի (Լուերունի իշխանությունները) ցեղապետությունները⁹: Մ. Սալվինին գտնում է, որ այն կարող էր լինել քաղաքական միություն, որը, սակայն, Սարդուրի II-ի արշավանքից հետո լուծարվել է¹⁰:

Ինչևէ, Սարդուրի II-ի տարեգրությունում հիշատակվում են Ուդուրի-Էթիունիի կազմի մեջ մտնող երեք երկրներ (պետք է լինե՞ր չորսը, վերջինը, սակայն, արձանագրությունում վնասված է), որոնց արքաներին Սարդուրին հնազանդեցրել է. դրանք են՝ Արկուկինին (^mArqukini), Կամանիուն (^mKamaniu) և Լուերունին (^mLueruni)¹¹: Ռուսա II-ի Ծովինարի արձանագրությունում հիշատակվում են Ադախունի (^{KUR}Adahuni), Ու/Վելիքուխի (^{KUR}Velikuhi), Լուերուխի (^{KUR}Lueruhi) և Արկուկինի (^{KUR}Arqukini) երկրները¹²: Ուրարտական արքաները հիշատակում են և այլ երկրանուններ:

Սևանա լճի հարավ-արևելյան շրջաններն (Ծովակից - Սոթք) ընդգրկել են Արկուկինի երկիրը¹³: Այն հիշատակվում է Սարդուրի II-ի

⁸ St' u, օրինակ, Арутюнян Н., ТУ, с. 198-199; նույնի՝ КУКН, с. 526-527; Salvini M., նշվ. աշխ., էջ 49, 51; Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 444; Hmayakyan S., նշվ. աշխ., էջ 278; Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ. էջ 46-47:

⁹ Hmayakyan S., նշվ. աշխ., էջ 278; Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 46-47:

¹⁰ Salvini M., նշվ. աշխ., էջ 51: Թերևս, այս հարցերի վերաբերյալ դեռևս միասնական և որոշակի հստակ կարծիք չկա, ինչը հիմնականում պայմանավորված է գրավոր աղբյուրների սակավությամբ:

¹¹ Арутюнян Н., КУКН, № 241, D 47-54.

¹² Арутюнян Н., КУКН, № 389 4-5.

¹³ Арутюнян Н., ТУ, с. 198-199; նույնի՝ КУКН, с. 498.

տարեգրությունում (^mArquqini KUR-ni), Ծովակի (^mArquqini KUR-ni) և Ռուսա I-ի՝ Ծովինարի (^{KUR}Arqukini) արձանագրություններում¹⁴:

Տարածաշրջանին են վերաբերում նաև Ուշկիանի (Սարդուրի II-ի տարեգրությունում՝ ^{SAD}Uškiani) և Բամնի (Արգիշթի I-ի և Սարդուրի II-ի տարեգրություններում՝ ^{SAD}Bamni) տեղանունները¹⁵: Առաջինն ուսումնասիրողների կողմից նույնականացվում է Արևելասևանյան/Սոթքի ոսկեբեր լեռնաշղթայի կամ լեռնագագաթներից որևէ մեկի հետ, հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ Ուշկիանին հայերեն կարող է տառադարձվել Ոսկեանք՝ հայերեն «ոսկի» բառից և այնտեղ կատարվող ոսկու հանքավայրերի հորատումների պատճառով տվյալ տարածքը կարող էր անվանվել «Ոսկու երկիր» (տվյալ դեպքում՝ «Ոսկու լեռ»)¹⁶: Երկրորդը, հնարավոր է, Սևանի լեռնաշղթան է¹⁷: Սարդուրի II-ի անդրսևանյան արշավանքի ընթացքում տարածաշրջանի բնակիչները ստիպված ապաստան են գտել հենց այս լեռներում, որտեղ, սակայն, պաշարման մեջ են ընկնել¹⁸:

Հնագիտական տվյալները

Ուսումնասիրվող տարածաշրջանում կատարվել են առավելապես հետախուզական բնույթի աշխատանքներ՝ 1990-ական թվականների վերջին հայ-իտալական¹⁹, իսկ 2010 թ. հայ-գերմանական արշավախմբերի կողմից²⁰: Հայտնաբերվել են հնագիտական բոլոր

¹⁴ Арутюнян Н., КУКН, с. 498.

¹⁵ Арутюнян Н., КУКН, с. 530, 500.

¹⁶ Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմություն, Ե., 1940, էջ 182; Պետրոսյան Ս., Սարդուրի II-ի անդրսևանյան երթուղու շուրջ, «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 2, Ե., 1984, էջ 175-184; Զահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 445; Փիլիպոսյան Ա., Ոսկու ֆենոմենը հնագույն Հայաստանում, Հին Հայաստանի ոսկին մ.թ.ա. III հազ. - մ.թ. XIV դ. (խմբ. Քալանթարյան Ա.), Ե., 2007, էջ 47-48:

¹⁷ Պետրոսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 179:

¹⁸ Арутюнян Н., КУКН, № 241, F 21-28.

¹⁹ Bisicione R., Hmayakyan S., Parmegiani N., Sayadyan Y., Description of the Sites, in Bisicione R. et al., p. 61-250.

²⁰ Kunze R., Bobokhyan A., Pernicka E., Meliksetian K., Projekt Ushkiani. Untersuchungen der Kulturlandschaft um das prähistorische Goldrevier von Sotk, Veröffentlichungen des

(բացառությամբ քարեդարյան) դարաշրջաններին վերաբերող հուշարձաններ: Ք.ա. XV-VII դդ. (ՈւԲ-ՄԵ) թվագրվող հուշարձանները ներկայացված են ն՝ դամբարանադաշտերով, ն՝ բնակատեղիներով:

Ստորև բերում ենք տարածաշրջանի հնագիտական հուշարձանների ցանկը:

մինչուրարտական շրջանի բնակատեղիներ / դամբարաններ		ուրարտական շրջանի բնակատեղիներ/ դամբարաններ	
		Սոթք 1	Սոթք 1*
Սոթք 2*			
	Սոթք 10*		
Նորաբակ 1*	Նորաբակ*		
Նորաբակ 2			
Ջաղացաձոր		Ջաղացաձոր	
	Այրք 2	Այրք 1*	Այրք 2
Կոլ պալ		Կոլ պալ	
Կլոր դար*	Կլոր դար*	Կլոր դար (?)	
Ծովակ 1*	Ծովակ 2*	Ծովակ 1*	
Քարի դուռ		Քարի դուռ	Քարի դուռ*
Բրուտի բերդ			
Ծովինար 1*	Ծովինար 2	Ծովինար 1*	Ծովինար 2
	Երկու ջուր		
	Պերեի ձոր		
Վարդենիկ 1	Վարդենիկ 2	Վարդենիկ 1	
Մուրադ խաչ			
	Ակունք		
	Վարդենիս		
	Ավլուխու դար		
Գեղամասար			
			Կարճաղբյուր*

Աղյուսակ 1. Մեանա լճի հարավ-արևելյան ափագանի հնագիտական հուշարձանների ցանկ²¹. * -ով նշված են այն հուշարձանները, որտեղ կատարվել են որոշակի հնագիտական աշխատանքներ (նկ. 1)

Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt-Landesmuseum für Vorgeschichte 67, Halle, 2013, f. 49-88.

²¹ Ցանկը կազմված է ըստ հայ-իտալական արշավախմբի տվյալների, որոնք առավելապես հիմնված են վերգետնյա նյութի վրա. մեր կողմից արվել են որոշ

Սոթք 1-ը գտնվում է համանուն գյուղի հարավային մասում: Ամրոցի մոտ պատահաբար գտնվել է դամբարան, որի միայն բրոնզե արտեֆակտներն են մեզ հայտնի: Դրանք 1974 թ. Հայաստանի պատմության պետական թանգարան են հանձնվել և ուսումնասիրվել են Ս. Եսայանի կողմից: Այս նյութերը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել են մեկ վերնախավային դամբարանից: Գտածոների հիմնական մասը տեղական է, սակայն գոտին և կախիկը ուրարտական են, ինչն էլ ցույց է տալիս մեկ հնագիտական համատեքստում երկու մշակութային տարրերի սիմբիոզը: Դամբարանը թվագրվում է Բ.ա. VII-VI դդ.²²:

Սոթք 2-ում պեղումներ են կատարվում 2011 թ. սկսած՝ հայգերմանական արշավախմբի կողմից (արշավախմբի ղեկավար՝ Ա. Բոբոխյան): Աշխատանքների ընթացքում պարզվել է, որ բնակավայրը եղել է հիմնականում ժայռափոր, իսկ ժայռի վրա կառուցվել են առանձին շինություններ՝ հիմնականում կլոր հատակագծով (նկ. 2): Ժայռափոր շինությունները գլխավորապես տնտեսական բնույթի են: Հուշարձանը հետաքրքիր է հատկապես ՄԲ-ՈւԲ անցումային փուլն ուսումնասիրելու առումով (նկ. 6-9): Հուշարձանը բնակեցված է եղել դեռ ՎԲ: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում բնակավայրում բացված ինտրամուրալ թաղումը, որը թվագրվում է Բ.ա. XIV-XIII դդ.²³:

Սոթք 10-ը նորահայտ դամբարանադաշտ է ոսկու հանքի հարևանությամբ, որ գտնվել է 2011 թ., իսկ պեղվել 2013 թ., վերոհիշյալ արշավախմբի կողմից: Դամբարան 1-ի գույքն առավելապես հետաքրքիր է ՄԲ-ի վերջին փուլն ուսումնասիրելու համար (նկ. 3):

Նորաբակի դամբարանադաշտը գտնվում է համանուն գյուղից արևելք, թվագրվում է Բ.ա. XIV-VI դդ.: Այստեղ 2012 թ. պեղումներ են

ավելացումներ (հմմտ. Wolf D., Borg G., Meliksetian K., Allenberg A., Pernicka E., Hovhannisyan A., Kunze R., Neue Quellen für altes Gold?, Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt, Landesmuseum für Vorgeschichte 67, Halle, 2013, S. 30, Abb. 2):

²² Եսայան Ս., Ուրարտական գոտիով դամբարան Ջոդում, ՊԲՀ, № 3, Ե., 1979, էջ 277-283; Bisicione R., et al., նշվ. աշխ., էջ 67; Yengibaryan N., An Urartian Medallion from Sodk, Aramazd, - «Armenian Journal of Near Eastern Studies» (այսուհետև՝ AJNES), Vol. VII, Iss. 1, Yerevan, 2012, p. 80-85.

²³ Kunze R., et al., նշվ. աշխ., էջ 53-61:

իրականացվել հայ-գերմանական նույն արշավախմբի կողմից: Դամբարան 1-ում բացվել են չորս դամբարանախցեր՝ թաղման հարուստ գույքով: Գտնվել են բազմաթիվ և տարատեսակ ուլունքներ, բրոնզե և երկաթե արտեֆակտներ, ամբողջական խեցանոթներ (նկ. 4, 5): Առավել հետաքրքիր է մարդաբանական նյութը: Կմախքներից մեկի վրա հայտնաբերվել են Բեխտերնի հիվանդության հետքեր²⁴:

Նորաբակ 1-ում (վերոհշյալ արշավախմբի կողմից) ճշգրտվել է, որ այն գործել է դեռ ՎԲ, իսկ պաշտպանական համակարգը կառուցվել է ՎԵ²⁵:

Այրք 1-ը գտնվում է համանուն գյուղի հարավային կողմում, որի մի մասը տեղակայված է այժմյան բնակավայրի տարածքում: Այստեղ հետախուզական պեղումներ են կատարվել հայ-խոտալական արշավախմբի կողմից: Հիմնականում բացվել են հետուրարտական կառույցներ, սակայն հնարավոր է եղել ճշգրտել, որ ամրոցը կառուցվել է ուրարտական շրջանում՝ Բ.ա. VIII դ.²⁶:

Կլոք դարը գտնվում է Ակունք գյուղից արևմուտք: Ամրոց-բնակավայր է իր փոքր դամբարանադաշտով: 1959 թ. հետախուզական պեղումներ են կատարվել բլրի արևելյան մասում (Ս. Բարխուդարյանի կողմից): Այստեղ «բացվել են մի քանի սենյակներ, որոնք դասավորված էին միջնաբերդի պարսպի երկարությամբ և անմիջապես նրա ետևում»²⁷: 1961 թ. նորից հետախուզական պեղումներ են արվել ամրոցից հյուսիս, որտեղից դուրս է եկել հիմնականում սև փայլեցրած

²⁴ Kunze R., et al., նշվ. աշխ., էջ 62-67, 81-86:

²⁵ 2011-2012 թ. պեղումների արդյունքները տե՛ս Kunze R., et al., նշվ. աշխ., էջ 61-62:

²⁶ Bisicione R. et al, նշվ. աշխ., էջ 85; Հմայակյան Ս., Հակոբյան Հ., Բիշիոնե Ռ., Պարմեջիանի Ն., Սևանի ավազանում հայ-խոտալական արշավախմբի 1996-1997 թթ. կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները, Հին Հայաստանի մշակույթը, XI, Ե., 1998, էջ 39-41; Հմայակյան Ս., Հակոբյան Հ., Սանամյան Հ., Սիմոնյան Հ., Տիրացյան Ն., Բիշիոնե Ռ., Պարմեջիանի Ն., Սևանի ավազանում 2000-2003 թթ. կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները, Հին Հայաստանի մշակույթը, XIII, Ե., 2005, էջ 145-146; Բարխուդարյան Ս., Դիվան հայ վիմագրության IV. Գեղարքունիք – Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, Ե., 1973, էջ 314-327:

²⁷ Միքայելյան Գ., Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, I, Ե., 1968, էջ 43:

խեցեղեն²⁸: 1970 թ. է. Խանգադյանի կողմից պեղվել է դամբարանադաշտը, որը թվագրվում է Ք.ա. XII-IX դդ.: Պեղումների նյութերը հրատարակված չեն²⁹:

Ծովակ բնակավայրն իր դամբարանադաշտով գտնվում է համանուն գյուղի տարածքում: Ծովակի ամրոցը տեղակայված է եռյանկյունաձև հրվանդանի վրա: Ամրոցի հյուսիսային եզրի ժայռին է գտնվում Սարդուրի II-ի արձանագրությունը: 1906 թ. Ե. Լալայանը պեղել է դամբարանադաշտը, որի նյութերը հրատարակվել են 1931 թ.³⁰:

Քարի դուռ ամրոցից հարավ-արևմուտք այժմ գտնվում է գերեզմանատուն խաչքարերով և մատուռով: 1994 թ. հայ-իտալական արշավախումբը պարզել է, որ մատուռը ժամանակին եղել է ուրարտական դամբարան, շատ նման Երևանում բացվածին: Դամբարանը հետաքրքիր է նրանով, որ նրա ճարտարապետությունը կրում է տեղական հատկանիշներ՝ ոչ հատուկ ուրարտականին³¹:

Ծովինարը գտնվում է համանուն գյուղից դեպի արևելք, հրվանդանաձև բարձունքի վրա: Այստեղ 1931 թ. և 1932 թ. կատարվել են հետախուզական պեղումներ՝ Բ. Պիտրովսկու ղեկավարությամբ: Ըստ նրա՝ պեղումների ընթացքում բացվել է երկու շերտ, որոնցից մեկն ուրարտական էր: Այստեղից գտնվել է բրոնզե ֆիբուլա, երկաթե նիզակի ծայր և ոսկրե իրեր³²:

²⁸ Միքայելյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 44:

²⁹ Bisicione R. et al., նշվ. աշխ., էջ 96; Միքայելյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 43-44; Բարխուդարյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 445:

³⁰ Bisicione R. et al., նշվ. աշխ., էջ 116; Լալայան Ե., Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Ե., 1931, էջ 107-110; Միքայելյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 42-43; Բարխուդարյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 973, 377-381:

³¹ Հմայակյան Ս., Սանամյան Հ., Ուրարտական պաշտամունքային կառույցների և քրիստոնեական սրբավայրերի առնչությունների շուրջ, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը (խմբ. Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա.), Ե., 2001, էջ 222-233; Bisicione R. et al., նշվ. աշխ., 117; Hmayakyan S., նշվ. աշխ., էջ 284-285:

³² Пиотровский Б., История и культура Урарту, Е., 1944, с. 19; Bisicione R. et al., նշվ. աշխ., էջ 128-129, 137; Sanamyan H., The Fortress of Tzovinar (Odzaberd) "The City of [god] Teisheba", in Bisicione R. et al., p. 319-324 համապատասխան գրականությամբ:

Կարճադրյուրի դամբարանադաշտը գտնվում է համանուն գյուղից դեպի արևմուտք՝ «Հայրեի ավերակներ» կոչվող վայրում: 1971-1972 թթ. պեղվել է 28 դամբարան (արշավախմբի ղեկավար՝ Հ. Մնացականյան), որոնց միայն մի մասն է հրատարակված: Դամբարանադաշտն օգտագործվել է ՎԲ մինչև վաղ հայկական ժամանակները: Այն հատկապես կարևորվում է որպես ուրարտական, տեղական մշակույթների զուգահեռ և ապա համատեղ հանդես գալիս ուսումնասիրելու համար: Այս առումով հատկապես հետաքրքիր են №№ 27, 23, 28 դամբարանները³³:

Քննարկում

Այսպիսով, շնորհիվ անասնապահության և երկրագործության զարգացման համար անհրաժեշտ նպաստավոր պայմանների, Սևանա լճի հարավ-արևելյան ավազանը դեռևս վաղագույն ժամանակներից եղել է բնակեցված: Կարևոր է նաև, որ լճի հարավ-արևելյան շրջաններն ունեցել են հարուստ բնապաշարներ (խոսքը մասնավորապես Սոթքի ոսկու հանքի մասին է) և գտնվել են կարևոր ճանապարհների հանգուցակետում³⁴: Ք.ա. XV դ. (ՄԲ-ՈւԲ անցումային փուլ) սկսած՝ տարածաշրջանը բավականին խիտ էր բնակեցված³⁵, և դեռ ՄԲ սկսած հասարակական մի շարք որակապես նոր փոփոխություններն այստեղ հանգեցնում են գրեթե պետական կառույցների ստեղծմանը:

Ք.ա. XV-XII դդ. (ՈւԲ) սկսած Սևանի ավազանում աստիճանաբար ձևավորվում է երկարաժամկետ բնակավայրերի՝ տարբեր չափերի «կիկլոպյան» ամրոցների մի համակարգ: Այս պատկերը գրեթե

³³ Կարապետյան Ի., Կարճադրյուրի պեղումները 1975-1978, ՊԲՀ, № 3, Ե., 1979, էջ 268-277; Yengibaryan N., The Graves of the Urartian Period of Karchaghbyur, in Bisicione R. et al., p. 417-454; Engibaryan N., Bobokhyan A., Kunze R., Ausgrabungen in Karchaghbyur, Provinz Gegharkunik, Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt, Landesmuseum für Vorgeschichte 67, Halle, 2013, S. 109-163.

³⁴ Միացրել է Հարավային և Արևելյան Կովկասները:

³⁵ Բնակչության խիտ բնակեցվածությամբ կարելի է բացատրել տարածաշրջանում բնակատեղիների առատությունը (Hmayakyan S., նշվ. աշխ., էջ 281):

նույնությամբ պահպանվում է նաև ուրարտական շրջանում³⁶: Հ. Սանամյանը և Ռ. Բիշիոնեն ամրոցների այս համակարգը բաժանում են 5 խմբերի, որոնցից 1-ինն ու 2-րդը (ըստ Ս. Հմայակյանի տիպաբանության՝ արևելյան կամ Արկուկինի³⁷) ընդգրկում են լճի հարավ-արևելյան ավազանը³⁸: Ըստ Ս. Հմայակյանի՝ այս խմբերից յուրաքանչյուրը կարող է համապատասխանել սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված «իշխանությունների» զբաղեցրած տարածքներին³⁹:

Ընդհանուր առմամբ, թե՛ մինչ և թե՛ ուրարտական ժամանակներում ամրաշինական այս համակարգերը նպատակ էին հետապնդում վերահսկել առափնյա ճանապարհները, մասնավորապես անցումը դեպի Արցախ և Սոթքի ոսկու հանքեր: Հենց Վարդենիսից Քարվաճառ՝ դեպի Արցախ անցնող ճանապարհին առկա էին երկու՝ Նորաֆակ 1 և 2 ամրոց-բնակավայրերը⁴⁰, որոնք կապված են ուրարտական աղբյուրներում հիշատակվող Ուրտեխի երկրի, այն է՝ Արցախի հետ⁴¹: Երկու ամրոցներն էլ վերահսկում էին Սոթքի լեռնանցքով Արցախ տանող ճանապարհը⁴²: Ըստ Ռ. Բիշիոնեի, հնարավոր է՝ Նորաֆակ 1-ը եղել է վարչա-տնտեսական կենտրոն⁴³:

³⁶ ՀՀ տարածքում ուրարտական ամրաշինական համակարգի վերաբերյալ տե՛ս Biscione R., Dan R., Dimensional and Geographical Distribution of the Urartian Fortification in the Republic of Armenia, AJNES, Vol. VI, Iss. 2, Yerevan, 2011, p. 104-120.

³⁷ Hmayakyan S., նշվ. աշխ., էջ 280:

³⁸ Sanamyan H., Architectural Structure, Defensive Systems and Building Technique of the Fortification, in Biscione R. et al., p. 332-334, 409, fig. 18; Biscione R., The Iron Age Settlement Pattern: Pre-Urartian and Urartian Periods, in Biscione R. et al., p. 353-357, 410, fig. 19.

³⁹ Hmayakyan S., նշվ. աշխ., էջ 280-281; Հմայակյան Ս., Սանամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 222-233:

⁴⁰ Sanamyan H., նշվ. աշխ., էջ 332-333:

⁴¹ Ուրտեխի (KURUrtehi) երկրանունը հիշատակվում է միայն Սարգուրի II-ի Ծովակի արձանագրությունում: Ուրտեխի – Արցախ կապի մասին տե՛ս Арутюнян А., КУКН, с. 530; Hmayakyan S., նշվ. աշխ., էջ 278; Պետրոսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 176 համապատասխան հղումներով:

⁴² Biscione R. et al., p. 48, 67, 75-76, 332-335, 356-357:

⁴³ Salvini M., նշվ. աշխ., էջ 57:

Ամբոց-բնակավայրերից շատերը գործել են նաև ուրարտական շրջանում: Որոշներն ուրարտացիների կողմից ենթարկվում են մասնակի վերակառուցման (Ծովակ, Ծովինար⁴⁴): Բացի այդ, ըստ հայ-իտալական արշավախմբի տվյալների, հնարավոր է կառուցվում են մեկ-երկու նորերը (Սոթք 1, Այրք 1⁴⁵): Սարդուրի II-ը Սևանա լճի հարավ, հարավ-արևելյան ավազանում նշում է 20 ամրոցների (É.GAL) և 120 քաղաքների/բնակավայրերի (URU) գրավման մասին⁴⁶: Ընդհանուր առմամբ հայ-իտալական արշավախմբի կողմից տարածաշրջանում ուսումնասիրած ամրոցների թիվը համապատասխանում է սեպագիր աղբյուրներին: Ինչպես Բիշիունեն է նշում, հնարավոր է, որ «ուրարտական քաղաքականությունը Սևանի հարավային ավազանի բնակչության հանդեպ կայանում էր նրանում, որ վերահսկեն ափամերձ ճանապարհը, Սոթքի ոսկու հանքը, Մասրիկի սարահարթը և Մելիմի լեռնանցք տանող ճանապարհը...»⁴⁷:

Ընդհանուր առմամբ, հնագիտության տեսանկյունից, Սևանի հարավ-արևելյան շրջանները Բ.ա. XV-VII դդ. (ՈւՖ, ՎԵ, ՄԵ) հանդիսանում են որոշակի ենթաշրջան, որը տեսանելի է Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանուր զարգացումների համատեքստում: ՄԲ-ՈւՖ սահմանին նկատվում է որոշակի մշակութային վերելք, իսկ ՈւՖ, ՎԵ, ՄԵ-ում՝ ակտիվ պատմական զարգացումներ, ինչը որոշակիորեն կապված է նաև ժամանակի քաղաքական իրադարձությունների հետ:

⁴⁴ Սրանք այն հիմնական կենտրոններն էին, որ վերահսկում էին ողջ լճի հարավ-արևելյան ավազանը: Ծովինարի տարածքում Ռուսա I-ը կառուցել է «Թեյշեբա աստծու քաղաքը»: Իսկ Ծովակը, ըստ Ռ. Բիշիունեի, կարող էր լինել Արկուկինի երկրի «մայրաքաղաքը» (Salvini M., նշվ. աշխ., էջ 57):

⁴⁵ Երկուսն էլ գտնվում էին արևմուտք-արևելք ճանապարհի վրա: Սոթք 1-ը, տեղակայված լինելով այս ճանապարհի արևելյան ծայրին, հսկում էր դեպի ոսկու հանք և Քարվաճառ տանող լեռնանցքը (Biscione R. et al., p. 67, 335): Նույն գործառույթը մինչուրարտական շրջանում այստեղ իրականացնում էր Սոթք 2-ը:

⁴⁶ Арутюнян А., КУКН, № 241, F 24-25.

⁴⁷ Biscione R., նշվ. աշխ., էջ 364:

AMIRYAN MARIAM

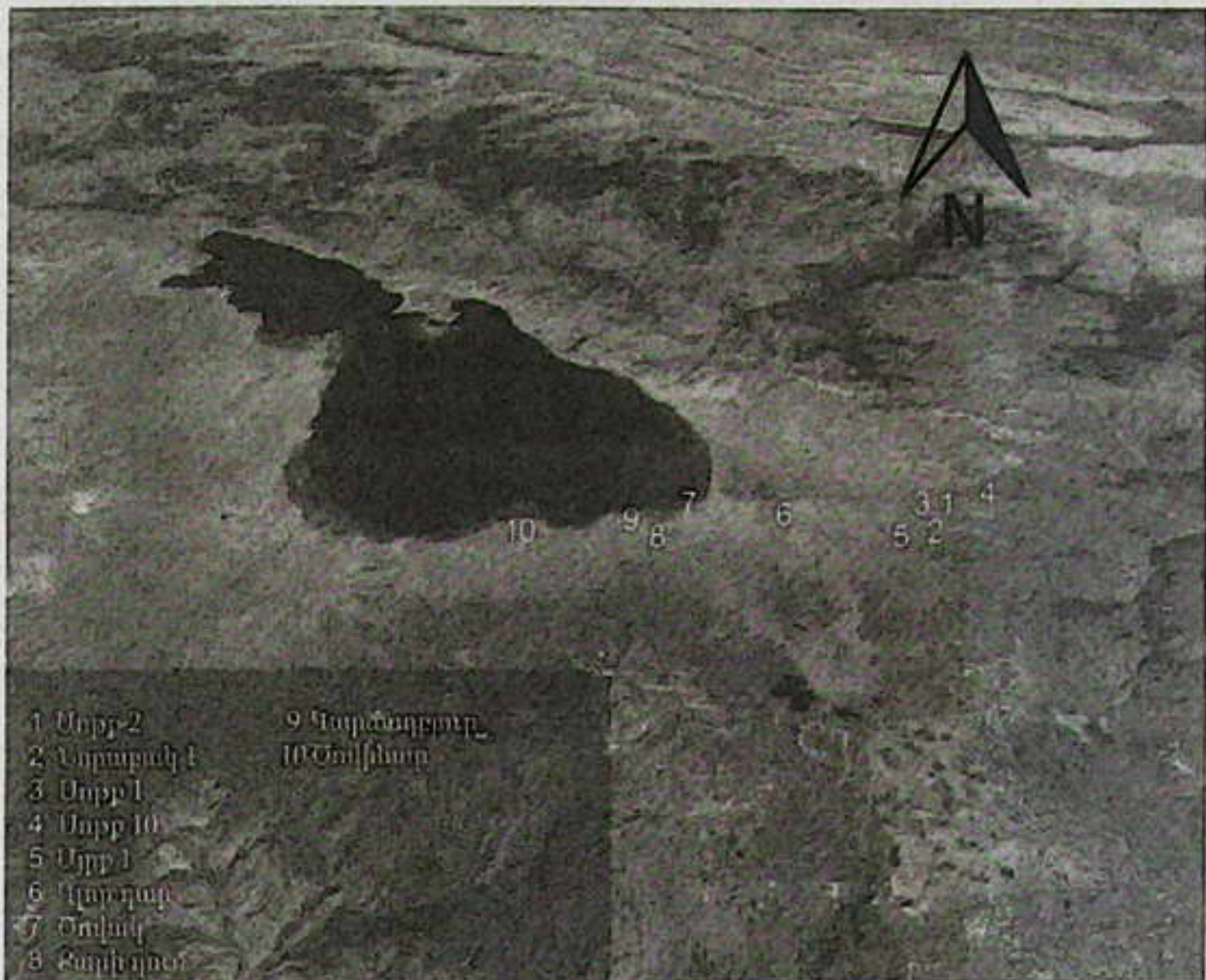
(IAE)

THE SOUTH-EASTERN BASIN OF SEVAN LAKE IN HISTORICAL
AND ARCHAEOLOGICAL CONTEXT (XV-VII CENTURIES B.C.)

Due to its important strategic location and natural resources the south-eastern basin of Sevan Lake has always been densely populated, what is particularly witnessed by the presence of archaeological sites of all periods in this region.

The article is dedicated to historical and archaeological developments of the region during LB and Iron Ages, namely XV-VII centuries B.C.

The problem of relations between Urartian and local cultures becomes a special subject of discussion. The Urartians reach the south and south-eastern basin of the Lake Sevan only under Sarduri II and Rusa I. Based on the available few cuneiform sources and newfound archaeological materials we try to restore the context of historical-cultural and political developments in the region.

Նկ. 1. Սևանա լճի հարավ-արևելյան ավազանի հուշարձանները
(հիմքը՝ Google Earth)

Նկ. 2. Սորթ 2, պեղավայր H

Նկ. 3. Սորք 10, Դամբարան № 1

Համապատասխանաբար.

Նկ. 4. Նորաբակ, դամբանախուց №3

Նկ. 5. Նորաբակ, դամբանախուց №3

Նկ. 6. Սոթք 2

Նկ. 7. Սոթք 2

Նկ. 8. Սոթք 2

Նկ. 9. Սոթք 2